

X Ս. ԷԶՄԻՆՃՆԻ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ՆԻ ՌՈՒՍԱՅ
ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ԺԱԳՈՒՄԸ ¹⁾

Եկատերինէ Կայսրուհին փութաջան իրագործող հանդիսացաւ Պետրոս Մեծի գաղափարի, որ էր կործանել մահմեդական տէրութիւնը և անկախութիւն պարգեհել նորա լծի տակ ընկճուած քրիստոնէական ազգերին:

Յունական կոչուած ծրագիրը, որ այն ժամանակ զբաղեցնում էր մեծ Կայսրուհու պետական մարդոց միտքը, բովանդակում էր նաև դիտաւորութիւն վերականգնել Հայաստանի քաղաքական անկախութիւնը Ռուսիայի գերագոյն հովանաւորութեան ներքոյ: Այդ մտքին առանձնապէս համակրում էին Պօտեօմկին իշխանը և Ա. Վ. Սուվորովը: Թէ որքան նըանք շատագույն էին այդ գաղափարին, կարելի է տեսնել ոչ միայն միւս պատմական արձանագրութիւններէ՝ այլ և Յովսէփ արքեպիսկոպոսի յիշատակարանից: Ըլ յունվարի 1780 ամիս, զբոլում է նա, շինձ մօտ եկաւ Յ. Պ. Գօրիշն և Կասպեան գաւառները նուաճելու համար դէպի Պարսկաստան ձեռնարկուելէ քաջաւանքի լուրը հաղորդեց. հարցրեց, թէ քաղաքներն ինչ հեռաւորութիւն ունին իրարից, թէ որքան հայոց և մահմեդական զօրք կայ Գերբենդից ու Գիլանից մինչև Թաւրիզ և այնտեղից՝ մինչև Ղարաբաղ ու Շիրվան: Ի՛նչ որ գիտէի՝ ասացի, և նա արձանագրեցաւ.—«2 յունվարի մեզ այցելեց Գենեբալ Պօրուշիկ Ա. Վ. Սուվորովը: Նա էլ միևնոյն խնդրի մասին շատ

¹⁾ Տես «Համայն» 1904 № 5.

հարցեր առաջարկեց՝ հանգամանորէն տեղեկութիւն խնդրեց Արարատեան Մայր Աթոռի վիճակի մասին և մեծամեծ յոյսեր տուաւ, թէ մեր տիրապետութիւնը վերստին կը հաստատուի: — «3 յունվարի Գ. Պ. Պոտեօմկին իշխանի պատուէրով ես և Յ. Լ. Լազարեւ նրա մօտ գնացինք՝ շատ խօսեցինք մեր ազգի և Հայաստանի ազատութեան մասին. նա ինքն երկար հարցումներ արաւ մեր ազգի, Հայրապետական Աթոռի և կաթողիկոսի դրութեան մասին. Մենք թախանձանօք աղայեցինք նրան վերականգնել Մեծ Հայաստանում, այն է նրանում, մեր տիրապետութիւնը. նա պատասխանեց, թէ այդ հնարաւոր գործ է, բայց թէ դրա համար անհրաժեշտ է, որ Հայրապետն ու տեղական տանուտէրներէն ոմանք խնդիր տան իրենց ազատելու մասին, որպէս զի օգնութիւն հասնելու առիթ լինի:»

Այնուհետև 13 յունվարի Սուլորովը խօսակցութիւն ունեցաւ Յովսէփ սրբազանի հետ Ղարաբաղի մեղիքների մասին, և սրբազանը մի առանձին տեղեկագիր ուղարկեց նրան այդ նիւթի վերաբերմամբ, որ հրատարակած է հայոց ազգի պատմութեան վերաբերեալ զիւանական թղթերի Հաւաքածուի Բ. հատորում (էջ. 52—63):

Թուի թէ հայոց ազատութեան գործի նախաձեռնութիւնն Եջմիածնի Հայրապետին թողնելու գաղափարն էր, որ դրդեց Պոտեօմկին իշխանին Ղուկաս կաթողիկոսի մօտ ուղարկել դօկտօր Յակոբ Բէյնէզսին¹⁾, որ և ճանապարհ ընկաւ Պոտեօմ-

¹⁾ Դօկտօր Յակոբ Բէյնէզսը ծնուած է Այսլերէնում 1744 թ.: Իւր իսկական ազգանունն Այլիս էր, բայց յայտնի չէ, թէ ինչո՞ւ Բէյնէզսի փոխեց: Երիտասարդական հասակից ուսել էր ընական գիտութիւններ և մանաւանդ՝ բժշկութիւն: Աշխարհներ տեսնել փափագելով, իւր հայրենիքը թողեց և 1776 թ. Վենետիկ և Վ. Պօլիս գնաց, այն տեղից Բոքատ, Էրզրում և Կարսի վրայով Պարսկաստան՝ յատկապէս Էջմիածինը տեսնելու համար, ուր հաւանականօրէն հասաւ 1778 թ.: Այդ միջոցին հայրապետական աթոռի վրայ նստած էր Սիմէոն կաթողիկոսը, որ գտնուում էր ամարանոցում: Բէյնէզսը ներկայացաւ նրան Վ. Պօլսի պատրիարքի լանձնարարական նամակով: Նրան մի գորգազարդ և արեւելեան կերպով կահաւորուած շքեղ վերան յատկացրին: Կաթողիկոսի փեսմ ու բարեմոյն պատկերն և գրաւիչ ձեւերը հիացրին նրան: Բէյնէզսի վկայութեամբ՝ Հայրապետը մի ընդհանուր յարգանք վայելող և իւր ուղևորութիւնների շնորհիւ շատ բաներ գիտցող մարդ էր, և Բէյնէզսը շատ օգտակար գիտելիքներ ստացաւ նրանից: Դոկտորը 9 օր

կին իշխանի կողմից մի գրութիւն և ընծայ տանելով հայրապետին և նամակներ Յովսէփ արքեպիսկոպոսից, Յ. Լ. Լազարեւից և Մանուէլարեանից: Սակայն կաթողիկոսին այս գործում առաջին քայլն անել տալու փորձը յաջողութիւն չգտաւ. Ղուկասն զգոյշ վերաբերուեցաւ Պետերբուրգի առաջարկութեան և Էջմիածին վրայ նոր աղէտներ կուտակելու վտանգից վախենալով, խոյս տուեց որ և է մասնակցութիւնից: Կաթողիկոսը դոկտօր Յակոբի Էջմիածին գալը Յովսէփ սրբազանին յայտնելիս՝ ի միջի այլոց գրում էր 17 յունվարի 1783 ամի, թէ ընկ զոր ինչ ի բերան ասելին էր, զամենայն ծանոյց և իմացաք: Մեք ևս գրեցաք շնորհակալութեամբ զպատասխանի մեծի իշխանին և զմերոցն: Եւ զոր ինչ վայել էր, ընդ իւրն խօսեցեալ և ըստ արժանւոյն շահեալ, ուղևորեցաք աստի, տուեալ նմա և զայս թուղթ: Որում, թէ դէպ լիցի զքեզ տեսանել, գիտելոց ես զինչ խօսեմն մեր ըստ հարկի և ըստ ձեռնառութեան ներկայիս: Եւնչ որ դոկտօրը բերանացի ասելու էր մեզ՝ առաջ, և լիովին իմացանք, և ամեն բան ինչ որ պէտք էր, խօսեցինք... Սրբ տեսնես նրան, կիմանաս, թէ ի՞նչ ասացինք նրան, ի նկատի առնելով ներկայ ժամանակիս պահանջները:

Ղուկաս կաթողիկոսի այդ զգուշաւոր ընթացքը մի այնպիսի խնդրի վերաբերմամբ, որ ոգևորում էր Ռուսիայում և Հնդկաստանում բնակուող, ուստի և Հայաստանի իսկական կացութեան անտեղեակ հայերին, դժգոհութիւն պատճառեց ներանց. նրանք, կարծեօք, սկսան կշտամբել հայրապետին, ասե-

մնաց այնտեղ և մեծ ափսոսանքով մեկնեցաւ այդ՝ գուցէ աշխարհի ամենայաւ անկիւնից»։ Նա ստիպուած էր աճապարել հետեւելու վրաց Հերակլ Թագաւորի հրաւերին, որի մօտ և մէկ ու կէս տարի մնաց Թիֆլիզում, իբրեւ արքայի բժիշկ: Բէյնէզսի կենսագրի ասելով՝ Թագաւորն իւր խոստումները չկատարեց, և այդ եղաւ պատճառ Բէյնէզսի հեռանալուն Թիֆլիզից: Բէյնէզսը գնաց Պետերբուրգ և մի տեղեկագիր տուաւ Պոտեօմկին իշխանին Վրաստանի դրութեան մասին և մերձաւոր մասնակցութիւն ունեցաւ Վրաստանը Ռուսիայի հովանաւորութեան ներքոյ ընդունելու համար եղած բանակցութիւնների մէջ: Ներան վերադարձին Վրաստան Ռուսիայի ներկայացուցչի պաշտօնով: 1793 թ. մի քաղաքագիտական իմաստ ունեցող յանձնարարութիւն տրուեցաւ նրան առ Ղուկաս կաթողիկոսը: Բէյնէզսը այդ յանձնարարութիւնը կատարելուց յետոյ կրկին գնաց Պետերբուրգ: Պոտեօմկին իշխանը հաւատարմութիւն էր ընծայում նրան և տաճկական պատերազմի ժամանակ

լով, թէ նա խոյս է տալիս հայոց ազատութեան գործին արդեամբ մասնակցելուց և իբր թէ անտարբեր է դէպի ազգի վեհակը: Այդ կշտամբանքը նոյն իսկ կաթողիկոսի ականջին էլ հասաւ, և նա մի ընդարձակ գրութեան մէջ առ հնդկաբնակ Շամիր խանը, որ այն դարու ամենագործունեայ՝ ազգասէրներից մէկն էր, բացատրեց իւր հայեացքը յիշեալ խնդրի վերաբերմամբ, ցոյց տալով և այն պատճառները, որոնք ստիպում էին իրեն իւր բռնած ընթացքին հետևել: «Գրած էիր ինձ, որ մեր ազգի և աշխարհի ազատութեան համար հոգ տանեմ, և յիշատակած էիր այդ նպատակին ծառայող մի քանի միջոցներ: Խօսքերդ քո ջերմ ազգասիրութեան և ազգի մասին ունեցած հոգածութեան ապացոյց են: Նրանի՛ թէ դրանք գոնէ մասամբ իրագործելի լինէին. դրա համար սակայն անհրաժեշտ է, որ մեր ազգը հաւատացողների և բարեմիտների իշխանութեան ներքոյ գտնուէր և ապահովութիւն վայելէր, որպէս զի կարենայինք նրանց օգնութեամբ երջանկութեան թեկնածել. բայց ահա անողորմ թշնամիների վայրագութեան ենք մատնուած. և քանի որ նոյն իսկ հաւատարիմ ծառայութեամբ անկարող ենք գթութիւն գտնել նրանցից, ի՞նչ կլինէր, եթէ մենք անհնազանդութիւն ցոյց տայինք: Սա այս դու կասես, թէ մեզ հաճելի է ստրկանալ անօրէններին և մենք ազատութիւն սիրող չենք. սակայն օրհնեալ որդի, եթէ դու մեր երկիրը գայիր, Ջուֆայից մինչև այստեղ և ուրիշ կողմերը չըլէիր, ուր որ ապրում են մերայինք, աչքերովդ կըտեսնէիր նրանց թշուառ կացութիւնն և իշխանների բռնութիւնը և անձամբ կըհամոզուէիր, որ այդ դիտումները չեն կարող իրագործուել, և եթէ իրագործելի լինէին, միթէ այնքան յիմար ենք, որ չկամենայինք տաւապանքներից ազատուել... ¹⁾

Մուղալիա կանչեց նրան: Բէյնէզաը կարծեօք իմօտոյ ծանօթ էր Յովսէփ Սրբազանի, Լազարեանների և Մանուչարեանների հետ: Սրբազանն իւր յիշատակարանների մէջ ասում է, թէ 1793 թ. նրան բժշկոււմ էր Բէյնէզա զօկտորը: Բէյնէզաը կոլլէժ-սկի սափեանիկի աստիճան ունէր և բժշկական ինստիտուտի վերատեսուչ և բժշկական խորհրդի քարաուղար էր, երբ որ մեռաւ: Biographische Skitze des Russisch-Kaiserlichen Collegien Raths Dr. Jacob Reineggs, von J. D. Cerstenberg. Cotha und S. Petersburg. Bei Cerstenberg und Dittmar. 1797. էջ 333-335, 377—382, 387—389:

¹⁾ Գրեալ էին մեզ վասն ազատութեան աշխարհիս մերոյ և

«Թուում է թէ ոմանք ըստ հաճոյից խօսելով, թէ այս ինչ
և կամ այն ինչ կողմից օգնութիւն կը հասնի մեզ, մտքերիդ
ազդել են... Հաւատարմաւ իմացիր, որ այժմ ոչ հիւսիսային
տէրութիւնից մեզ օգնութիւն կը հասնի, ոչ էլ ուրիշնե-

ազդիս հոգ տանել, և ցուցեալ էիր զոմանս կերպս կարգադրու-
թեան՝ որք ի ջերմեռանդ սիրոյդ և ի ջատագովութենէդ առ
ազգս պարզմտութեամբ արտադրին ասութիւնքդ այդքերիկ:
Այլ երանի էր՝ թէ զոնեա մասնաւորապէս արդիւնանային.
բանդի առ այդ պիտոյ էր ամենայն ազգի մերոյ ընդ հովանեաւ
հաւատացեալ և բարեմիտ տէրանց լինել և զապահովութիւն
ունել, որ խնամածութեամբ նոցա կարիցէին ձգտի առ եր-
ջանկութիւնս, բայց ահա ըստ մեծի մասին մատնեցեալք կան
ի խստութիւնս թշնամեաց անողորմից, որ հաւատարմապէս ծա-
ռայելով ևս չկարեն զողորմութիւն գտանել, ուր մնաց թէ
զապատմութիւն գոցանիցեն, որ բնաւ ոչ իսկ կարեն: Առ
այս ասիցես թէ հաճիք ընդ ծառայութիւն այլազգեաց և ոչ
սիրէք զաղատութիւն: Բայց լինէր՝ թէ օրհնեալդ այժմ յայս
կողմունս գայիր և շրջազայէիր ի Զուղայու մինչև ցաստ և
յայլ կողմունս՝ յոր զոն ազգ մեր և ականատես վերահասու-
թեամբ իմանայիր զկացութիւնս մերայնէից և զանօգնականու-
թիւնս և զբռնութիւն իշխողացն և ինքնին կնքէիր՝ թէ այս
գիտմանցս յառաջանալ ոչ լինի. ապա թէ հստաւոր իցէ յա-
ռաջանալն միթէ իմար իցեմք, որ ի տառապանաց զերծանիլ
չկամիցիմք... Թուի թէ ոմանք ըստ հաճոյից խօսելով, թէ յայս
ինչ յայն ինչ կողմանց ձեռնտութիւն և օգնականութիւն լինիցի
մեզ, գողացեալ են զմիտսդ... և հաւատարմապէս իմա, որ ոչ ի հիւ-
սիսական և ոչ յայլոց մեզ պիտելութիւն կարէ լինել այժմ,
բաց Վստուծոյ, եւ ի շրջապատեցեալ գոյս մեր ի թշնամեաց
եթէ նշան երևիցի յարելոյ և հոյելոյ առ կարծեցեալ օգնիչն
առաջի կայ նեղութիւն, խոշտանկումն, յափշտակութիւն և
սուր. իսկ եթէ անստոյգ համարիցիս զգրեալքս և դարձեալ
անսայցես նոցա՝ որք զհաճոյականս խօսին, ապա յայլոց հա-
ւատարմաց տեղեկացիր՝ եթէ յանցեալ ամսն մինչ Արցախեցիք
ձգտեցան առ ապաւինութիւն նոցա, ի բռնաւորէն իւրեանց
զինչ անցք անցին ընդ նոսա, զիմարդ մահացաւ խղճալի Յով-
հաննէս կաթուղիկոսն և ո՛րպէս աղաւաղեցաւ սուրբ Աթոռն
Գանձասարու. և այժմ ո՛ւր են մեյիբազուքն, և զինչ կրեցին
(որ և ի յառաջանալ այնց դառնութեանցն ի բանի՝ տեղեաց
գրեցին առ մեզ զբանս գովութեան՝ թէ յոյժ բարւոք էր՝
որ դուք ոչ ցուցիք առ նոսա ցնշան համակամութեան և անվը-
նաս պահեցիք զսուրբ զահէ) և ի տեղեկանալդ զայսմանէ
ստուգութեամբ, ապա ընտրեալ զսուրբ և գիրաւս և անմեղա-
գիր լեր մեզի:

բից, այլ միայն Աստուծուց: Եթէ մենք, Թշնամիներէց շրջապատուած, որ և է նշան ցոյց տանք, թէ յարուս ենք և կամ թէ այլ ենք ուղղում այդ կարծեցեալ օգնիչներին, այն ժամանակ մեզ ուրիշ բան չի սպասիլ, բայց թէ նեղութիւն, խռոտանգանք, յափշտակութիւն և սուր. իսկ եթէ մեր գրածն տեստոյգ համարես և հաճոյական բան ասողներին ականջ դնես, տեղեկացիր միւս վստահելի անձերէց, թէ անցեալ տարիներն ինչէր կրեցին իրենց բռնակալից արցախեցիք, երբ այն հաճոյախօսների վրայ յոյս դրին, և ինչպէս մեռաւ խղճալի Յովհաննէս կաթողիկոսն և ինչպէս քանդուեցաւ Գանձասարի աթոռը, և ուր են այժմ մելիքներն և ինչ աղէտներ քաջեցին նրանք: Այդ դառնութիւնների ժամանակ որքան տեղերից մեզ գովասանք գրեցին, թէ շատ լաւ էր, որ մենք համակրութեան նշան ցոյց չտուինք նրանց և մեր սուրբ գահը վնասներից ազատ պահեցինք: Այս բոլորն ստուգութեամբ իմանալուց յետոյ՝ զատի՛ր սուան իրաւից և մեղադիր մի՛ լինիր մեզ:՝

Սակայն թէպէտ Պոտեօմկին իշխանի փորձը՝ դրդելու կաթողիկոսին Հայաստանի ազատութեան նախաձեռն լինել՝ յաջողութիւն չունեցաւ, բայց և այնպէս Կայսրուհին իւր նախադէին հետևելուց յետ չկասեց: Ռուսաց զօրքերը Վ. Ա. Զուբով կոմսի հրամանատարութեամբ դէպի Պարսկաստան խաղացին:

Միշտանքի մերձաւոր նպատակն էր, հրովարտակի աստուծոյ, Վերահաստատել Իրաւի թագաւորին իւր կալուածների մէջ, Ռուսիայից կախուած դիրք տալ Ղարաբաղի հայ մելիքներին և նրանց հպատակ ընտելիչներին. և յօգուտ մեր գրաւել Սրարատեան հայրապետին, որ այնքան զօրեղ արդեցութիւն ունի ամբողջ ցիրուցան հայ ազգի վրայ: Այս բոլորը շատ միջոցներ կըտար մեզ քրիստոնեաների գլխաւորութիւնը հաստատելու և մեր գերագոյն իշխանութիւնն ապահովելու համար:՝

Պ. Ա. Զուբով կոմսը խնդիր ուղղեց Յովսէփ արքեպիսկոպոսին՝ ցոյց տալ մեզ Ձեր փոյթեռանդն ծառայութեան նըշանը՝ Մոզդոկ գնալ և բանակցել եղբօրս հետ Պարսկաստանի և դրան սահմանակից ազգերի գործերի մասին, որոնց վերաբերմամբ դուք այնքան ընդարձակ ու մանրամասն տեղեկութիւններ ունիք: Յովսէփ սրբազանը փութաց ուղարկել Պ. Զուբով կոմսին իւր յօրինած տեղեկագիրը Հայաստանի և սահմանամերձ նահանգների մասին՝ դրանց աշխարհազրական քարտիզով հանդերձ. և Վ. Ա. Զուբով կոմսի հետ տեսնուելուց յետ-

տոյ գրեց արքեպիսկոպոսը Յ. Լ. Լազարեին, Թէ «սա էլ, եղբայրն էլ փափագում են, որ մենք ուղեկցենք արշաւանքին մեր ազգի քաջախերութեան և օգտի համար: Մենք անկարող էինք մերժել և մեր տկարացած մարմինը խնայել, և կարծում ենք, թէ այս գործի վերջը Աստուծու ողորմութեամբ օգնութիւն և ապահովութիւն կը լինի մեր ազգին»:

Վ. Ա. Զուբով կոմսը 26 հոկտեմբերի 1796 թիւ գրով խնդրում է Յովսէփ սրբազանին գնալ միանալ Գեներալ-Մայոր Ա. Մ. Րիմսկի-Կորսակովի բանակին՝ «որպէս Քրիստոսի միակ հօտը հովուող բարի հովուապետ և հայցել յօգուտ քրիստոնէութեան Արարատեան հայրապետի սուրբ օրհնութիւնը մեր ապագայ գործերի վրայ, հայրապետի, որին ես ուղղած եմ մի առանձին գրութիւն և յանձնած նոյն իսկ Գեներալ-Մայոր Կորսակովին՝ Նսրին Սրբութեան հասցնելու համար»:

Դժուար գործ յանձնուեցաւ սրբազանին. Վ. Ա. Զուբով կոմսը, չնայելով իւր ջերմ ցանկութեան շուտով ազատելու քրիստոնեաներին, ստիպուած էր սակայն անտարբեր երևալ նրանց, որպէս զի մահմեդական ժողովրդին կասկածանքի տեղիք չտայ: Բայց որովհետեւ այդ ընթացքը քրիստոնեաների նկատմամբ կարող էր խախտել նրանց վստահութիւնն և Ռուսիայի վրայ դրած յոյսերը, ուստի և նրանց հաւատը դէպի Ռուսաց կառավարութեան խոստումները վառ պահելու պաշտօնը սրբազանին յանձնեցին: Վ. Զուբով կոմսը գրում էր Րիմսկի-Կորսակով զօրավարին. «փութացէ՛ք Յովսէփ արքեպիսկոպոսի միջնորդութեամբ հաստատուն պահել Արարատեան Հայրապետին առ մեզ ցոյց տուած անձնուիրութեան մէջ»:

Յովսէփ սրբազանը շատ գործունեայ հանդիսացաւ. նա յորդորում էր համբերել Աղա Մահմէդ խանի իշխանութեան տակ մտնելու պատրաստ վրաց իրակլ թագաւորին՝ Ռուսաց օգնութեան յոյս տալով նրան. յորդորում էր և խաններին աջակից լինել ռուսաց զօրքին, երդմամբ վստահացնելով, թէ Ռուսաստանի կողմից ոչ մի զրկանք չի հասնիլ նրանց. անձամբ միջոցներ էր մտածում ռուսաց զօրքին պարէն և պաշար, նոյն իսկ եզներ հասցնելու համար. հովուական թղթեր էր գրում Պարսկաստանի հայերին՝ «կրկնապատկել իրենց անձնուիրութիւնը դէպի Կայսերական գահն» և այլն:

Անկարող եմ բաւական շնորհակալութիւն յայտնել Զերդ բազնութեան այդքան մեծ ջանքերի համար, որ գործ էք

դեպքում յօգուտ իմ առաջնորդած զօրքերի», գրում էր 15 նոյեմբերի 1796 ամի Ռիմսկիյ-Վորսակով զօրավարը Յովսէփ Թրեպիակովսին, «և շատ ցաւում եմ, որ այս տղմուտ ու ցեխոտ ճանապարհները յոգնեցնում են Ձեզ»։ Վիայոյս եմ», գրում էր նա նոյեմբերի 12-ին, «որ արդէն Ձերդ սրբազնութեան հռչակը հայ գեղերում և նոյն իսկ խանի մօտ ինչ մեծապէս օգտակար կըլինի այս գործի մէջ (պարէնի հայթայթման), և ես ընդ միշտ երախտապարտ և անձնուէր կը մնամ առ Ձեզ»։ Վ. Ա. Զուբով կոմսն էլ իւր կողմից սրբազանին անկեղծ շնորհակալութիւն յայտնելով, խնդրում էր նրան (նամակ 2 դեկտեմբերի 1796 ամի, համար 506)՝ «չարունակել ընդհանուրի օգտին նուիրած փոյթեաւնդն ջանքերը»։

Ղուկաս կաթողիկոսն՝ առանց խզելու բարեկամական յարաբերութիւնները խաների հետ, ռուսաց զօրքերի Դանձակ մտնելուց յետոյ հազիւ կարողանում էր ծածկել իւր ուրախութիւնը սպասելով նրանց մօտենալուն էջմիածնին. սակայն յանկարծ «աշխարհիս ամենաօգտակար գործը», ինչպէս որ նա գրում էր Շամիր խանին, ընդհատուեցաւ բօթաբեր լրով, թէ Սկստերինէ Բ. վախճանուած է և ռուսաց զօրքերը յետ են կանչւում Պարսկաստանից... Շատ ծանր վիշտ պատճառեց սրբաշնագոյն Ղուկասին և Վրաստանի ասպատակուիլն Աղա Մահմէդ խանի կողմից։

Կայսրուհու վախճանման օրից շատ չանցած, և յատկապէս 1799 թ. աշնան, Ղուկաս հայրապետը հիւանդացաւ և բաւական ժամանակ տառապելով՝ նոյն թուականի դեկտեմբերի 28-ին հոգին աւանդեց։

Նըջանկայիշատակ Ղուկաս կաթողիկոսի գործունէութիւնը և անձնաւորութիւնը գնահատելիս չենք կարող անտես առնել նորա պատիւ բերող այն հանգամանքը, որ նա սին փառասիրութեան անմատչելի մնաց և վեհութեամբ կատարում էր իւր բարոյական պարտականութիւնքն Ազգի և Սկեղեցւոյ առջև, այն պարտականութիւնները, որ դնում էր նորա վրայ իւր բարձր կոչումը։ Նա չենթարկուեց ընդհանուր հոսանքին, այլ իւր լուրջ հայեացքով, հեռատեսութեամբ և զգուշաւոր ընթացքով՝ փրկեց, ինչպէս որ տեսանք, հայրապետական աթոռն և հայոց ազգը մահմեդական կառավարութեան անգութ վրէժից, որ անշուշտ նրա անզգաստութեան կը յաջորդէր, եթէ նա իւր հօտի ազդեցիկ անդամներից շատերի ստիպողական հրաւերնե-

րին ականջ դնէր: Միևնոյն ժամանակ նա լիովին գնահատում էր իւր նախորդի գործերն և ամենայն փութով նկրտում, որ Սիմէօն կաթողիկոսի սահմանած կարգ ու կանոնն եկեղեցու ներքին վարչութեան մէջ ամրանայ և ռուսաց Կայսերական Տան հետ սկսուած յարաբերութիւնները սերտանան: Իբրև իւր հօտի մտաւոր և բարոյական կրթութեան նախանձախնդիր՝ նա ոչ նիւթական միջոց էր խնայում, ոչ էլ ջանք հայերէն գրքեր տպագրելու համար: Սիմէոն կաթողիկոսի «Պարտավճարի» տըպագրութեան յառաջիկայ աւարտումն և ապա թէ «Ժամագրքի» տպագրութեան ընդ փոյթ ձեռնարկելու դիտաւորութիւնը Յովսէփ սրբազանին յայտնելիս՝ Ղուկաս հայրապետը, ի միջի այլոց, բողոքում էր Պետերբուրգում բացուած տպարանի մէջ գրքեր տպելու առաջարկի դէմ, ասելով, թէ «տպագրատունը ստ մերում լեզուի գոյ և յայլ տեղիս... սակայն որպէս էր ջանք լուսահողոյն, նոյնպէս և մեր ամենեցուն այն է ջանք և գիտումը, զի ի սրբոյ Աթոռոյս ելցէ այսպիսի ինչ, առ նորա ի գովեստ և ի բարձրութիւն սմին և անուան լուսահողոյն, որ զտպագրատունս զայս հաստատեաց. զայսու որպէս զանց աւարեալ յայլ տեղիս արկցուք»: «Ուրիշ տեղեր էլ հայոց տպարաններ կան, բայց նա, իւր նախորդի նման, աշխատում է, որ գրքերն էջմիածնում տպուին, որպէս զի թէ Մայր Աթոռի բարոյական հեղինակութիւնը բարձրանայ և թէ տպարանը հիմնարկողի յիշատակը մեծարուի»:

Կաթողիկոսի այդ հոգատարութիւնը հայերի մէջ կրթութիւն և գիտութիւն տարածելու մասին, ամեն ուրեք համակրանք գտաւ: Ղուկաս հայրապետի ընդարձակ թղթակցութիւնը ¹⁾ Յովսէփ սրբազանի և մանաւանդ Յ. Լազարևի, Մարգար և Փիլիպպոս Մանուկարեան եղբայրների (Ռուսաստանում) և Շամիր խանի հետ (Հնդկաստանում) բացայայտ ցոյց են տալիս, թէ որքան էին հետաքրքրւում այն դարու լուսամիտ հայերն ազգային դպրոցներ հիմնելու և հայերէն գրքեր լոյս հանելու և տարածելու կարևոր խնդրով:

Այսպէս 17 յունուարի 1783 ամի Մանուկարին ուղղած գրութեան մէջ Ղուկաս հայրապետն ասում է. «Դալով նոր

¹⁾ 17 յունուարի 1783 ամին նա գրում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսին, թէ նա միանուգ 100 նամակ է արձակել: «Ինչպէս Պատմութեան Հայոց», հատ. Դ. երես 263:

պատմութեան, որ կրփափագէիր շարագրուած տեսնել,—այդ մասին են քեզ յետոյ կըզրեմ. իսկ վասն դպրատուն հաստատելոյ ըստ ևրոպական լեզուաց, այսպէս գիտասօջիք, զի մեր լեզուաւս դպրատուն, զոր ունիմք ի սուրբ Աթոռոջս՝ հազիւ պահեմք հաստատուն, ըստ որում չէ մեզ ձեռնտու որպիսութիւն և կացութիւն երկրիւս: Ինչ ինչ որ վերաբերում է մի այնպիսի դպրոց հաստատելուն, ուր ևրոպական լեզուներ էլ աւանդուէին, իմացիր, որ մենք ունինք Մայր Աթոռում մի դըպրատուն մեր լեզուն ուսուցանելու համար, բայց այդ էլ հազիւ ենք հաստատուն պահում, որովհետեւ երկրիս որպիսութիւնն և կացութիւնը ձեռնտու չեն մեզ: Այդ մի դժուար գործ է այժմ, իսկ յետոյ ինչ կլինի—Աստծուն միայն յայտնի է:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ցանկութեամբ կաթողիկոսը հասցնում էր նրան զանազան գրքեր ու ձեռագիրներ և շատ խելացի խորհուրդներ տալիս հրատարակելի գրքերի մասին:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսին թողնելով Ռուսաց քաղաքական շրջաններում աշխատելու յօգուտ հայկական հարցի, Ղուկաս կաթողիկոսը այդպիսով չհրաժարուեց Ռուսաստանում գտնուած իւր եռանդուն ներկայացուցչի վերայ ունեցած ազդեցութիւնից: Այդ կողմից միանգամայն ինքնուրոյն մնալով, նա ինչպէս երևում է դօքտ. Բէյնեզսի քաղաքական յանձնարարութեան արդիւնքներից, Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ձեռքում կոյր գործիք չդարձաւ նոյն իսկ այն դէպքում, երբ վերջինս գործում էր Ռուսաց կառավարութեան նախաձեռնութեամբ և առաջարկութեամբ: Հայերի գաղթը Ռուսաստան, Նախիջևան և Գրիգորիոպոլ քաղաքների հիմնարկութիւնը, հոգևոր ատենի հաստատութիւնն Աժտարխանում և ռուսաբնակ հայոց նոր թեմի ներքին վարչութեան ուրիշ գործերը կաթողիկոսի յարատեւ հոգատարութեան առարկաներ էին և նիւթ նրա թղթակցութեան սրբազանի հետ:

Սակայն այդ գործնական խնդիրներից զատ՝ Ղուկաս կաթողիկոսն իւր շնորհալի աշխատակցի հետ նամակներ փոխանակելիս, մանաւանդ վերջին տարիները, ստէպ ստէպ շօշափում էր և նրա ապագայի հարցը: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը ինքն էլ մտաւանջ էր լինում այն մասին, թէ ինչ կերպով պիտի շարունակէ հայաստանեայց եկեղեցուն ծառայել: Նա փափագում էր մի օր բազմել էջմիածնի Մայր Աթոռի վրայ, որի բարձունքից կարող էր մի աւելի լայն ասպարէզ բանալ ծա-

ռայելու իւր ազգին, որից այնքան տարի անջատուած էր, և ոչ ռուսաց պետութեան երկու արքունիքներում իրեն շուայլած չնորհները, ոչ այդ արքունիքներում իրեն ընծայուած պատուաւոր դիրքը, ոչ էլ պետութեան մատուցած իւր ծառայութիւնների գնահատուելն և ճանաչուելը կարող եղան փարատել նրա մտքից այդ փափազը: Չնայելով Մայր Աթոռի ընկճուած դրութեան, դրա բարոյական նշանակութիւնն այնքան մեծ էր, որ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը սիրով պատրաստ էր փոխանակել հիւսիսային մայրաքաղաքի հեշտանքն ու պատիւները Պարսկաստանում սպասող զրկանքների ու վտանգների հետ... Դեռ Սիմէոն կաթողիկոսի օրով Յովսէփ սրբազանը ցանկութիւն էր յայտնած Զմիւռնիա կամ Պօլիս առաքուելու, որոնց հայ ժողովուրդը մեծ ազդեցութիւն ունէին կաթողիկոսների ընտրութեան վրայ, սակայն այդ դիտաւորութիւնն ի դերս ելաւ. Ղուկասի ընտրութիւնն էլ Սիմէոնի մահից յետոյ, ինչպէս տեսանք, այնպէս արագ կատարուեցաւ, որ Յովսէփը ժամանակ անգամ չդատա յօգուտ իւր թեկնածութեան ո՛ր և է բան անելու: Նա պարտուպատշաճ խոնարհութեամբ հնազանդուեցաւ ազգի նորընտիր հայրապետին, բայց և բնականաբար՝ իւր էական արժանիքների համեմատ՝ իրեն էր համարում ոչ միայն նրա օրինաւոր, այլ և արժանաւոր յաջորդը: Արդեօք նորան յուզում էր այն միտքը թէ իւր բազմամեայ ծառայութիւնն եկեղեցուն և ազգին ռուսաց պետութեան մէջ ըստ արժանւոյն կգնահատեն Ռուսաց սահմաններից դուրս եղած հայերը, որոնցից և գլխաւորապէս կախուած էր: Այս բոլորն ի նկատ առնելով նա որոշեց մի նամակ գրել Ղուկաս կաթողիկոսին: Ինչքան որ կարելի է դատել Ղուկասի պատասխանից այդ գրին՝ Յովսէփ յայտնած պիտի լինէր, թէ կարևոր է համարում էջմիածին գալ իւր թեմի մի քանի գործերի մասին հայրապետի հետ անձամբ խորհրդակցելու համար առանց յիշելու, թէ կրմնայ արդեօք էջմիածնում, թէ կըվերադառնայ Ռուսաստան, — և խնդրած, որ իւր բացակայութեան ժամանակ թեմի գործերի վարչութիւնը Սփրեմին կամ Դանիէլին յանձնուի: Ի պատասխանի այդ գրութեան Նորին Սրբութիւնը 1782 թ. իմաց տուաւ Յովսէփին, թէ անյարմար է դատում անորոշ պաշտօնով Ռուսաստան ուղարկել այդ վարդապետներից մէկին կամ միւսին, այլ թէ կըցանկար Սփրեմին եպիսկոպոս ձեռնադրել և Ռուսաստանի թեմական առաջնորդ կարգել, որպէս

գի նա սկզբներում Յովսէփի ցուցմունքներով դեկավարէ և քայլ առ քայլ ընտելանայ թեմի վարչական գործերին. ապա թէ՛ մի քանի ժամանակ անցնելուց յետոյ Յովսէփը կարող կըլինէր էջմիածին վերադառնալ: Յովսէփի նամակի շարժառիթները հասկանալով, Ղուկաս հայրապետը շարունակում էր. «Դու ևս այդքան տարի զբաղուած էիր միայն մի թեմով, որ անջքան հեռաւոր է, սահմանի վրայ է, և յետ ես մնացել ընկերներիցդ: Աստուծուն և մարդկանց յայտնի է, որ մի աւելի մեծ թեմի արժանի ես. քո թեմն էլ հարկաւ փոքր չէ ուր և մեծ պատիւ կ'վայելես, բայց շատ հեռաւոր է: Այդքան վաստակներից յետոյ արժանի էր քեզ մի աւելի մեծ թեմ ստանալ, հօտի և սեպուհների հետ ծանօթանալ, քեզ էլ նրանց ծանօթացնել և այդպիսի կենդրոններում և»։ Աթոռի համար աշխատելով բարի անուն ժառանգել, ինչպէս որ այստեղ ես ժառանգած: Այս մասին անշուշտ մտածում ես, ինչպէս որ գրած էիր լուսահոգի կաթողիկոսին, հարցնելով նրան, թէ ո՞ւմ կըցանկար Կ. Պօլիս և կամ Զմիւռնիա առաքել: Հայրապետն ի վերջոյ ցաւ էր յայտնում, թէ Յովսէփի նման մի աշխատակից չսւնի Կ. Պօլսում, ուր իսկպէս, ինչպէս գրում էր նա, վճռւում են Մայր Աթոռին վերաբերեալ գործերը, և խորհուրդ տալիս՝ յարուել հեռաւոր թեմին, որովհետեւ ազգը սովոր է նրան ընտրել, որին տեսնում ու ճանաչում է, այլ կշռել այս բոլորը և յայտնել իրեն, թէ ի՞նչ կորոչէ: Արդեօք կաթողիկոսն և Յովսէփը դարձեալ իրար բան գրեցի՞ն այս առթիւ.— յայտնի չէ. միայն թէ սրբազանն էջմիածին չգնաց, թէ և իւր ասիլով, Ղուկաս կաթողիկոսն երկու անգամ հրաւիրեց նրան, իբր թէ գործերի վարչութիւնը նրան յանձնելու նպատակով: Թերևս նրա գալուստը դիւրացնելու համար էր, որ կաթողիկոսը Ռուսաստան ուղարկեց Սփրեմ եպիսկոպոսին: Յամենայն դէպս՝ կաթողիկոսի մահուան օրը, 28 գեկտեմբերի 1799 ամի, Յովսէփը գեռ Ռուսաստան էր:

Ինչպէս որ երևում է էջմիածնի միաբանութեան նամակից յանուն Սփրեմ եպիսկոպոսի 1800 թ. փետրուարի 3-ից, եկեղեցական դասն և հայ ազգի ականաւոր ներկայացուցիչներն երկու անգամ գումարուելով ժողով կազմեցին Ղուկասին յաջորդ ընտրելու համար և վերջապէս վճռեցին Կ. Պօլսի հայոց ժողովրդին թողնել՝ ընտրել մէկին հետեւեալ երեք ընտրելիներէց, որոնք էին՝ Կ. Պօլսի պատրիարք Դանիէլ ալքեպիսկոպո-

ար, ռուսիաբնակ հայոց թեմական առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն և Կեսարիայի թեմական առաջնորդ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսը: Սակայն 16 յունուարի 1800 ամի կայացած այդ ժողովի համախօսականի մէջ երկու վերջին ընտրութիւններէ անուր չկայ, իսկ Դանիէլից յետոյ երկրորդ կանդիտատ անուանուած է Սփրեմ արքեպիսկոպոսը. և ահա այդ համախօսականը տանելու համար Դաւիթ արքեպիսկոպոսը Կ. Պօլս առաքուեցաւ: Թէպէտ ընտրողական ժողովն և կրցանկար քանքարաւոր և հաստատակամ Յովսէփին կաթողիկոս տեսնել, սակայն վախենալով մահմեդական իշխանների վրէժխնդրութիւնից այն մասնակցութեան փոխարէն, որ նա ունեցել էր ռուսաց զօրքերի արշաւանքում թիւքերի և պարսիկների դէմ, զգուշացաւ պաշտօնապէս նրան ընտրելի հրատարակել:

Դաւիթ եպիսկոպոսի Պօլս մեկնելուց մի քանի օր յետոյ էջմիածին եկան Առաքել աւագ քահանայ Ղամազեանն և Յովսէփ Բեհրութեան իշխանը, մի նամակ բերելով վրաց Գէորգ թագաւորից և մի հանրագիր Թիֆլիսի հայ հասարակութիւնից, որոնց մէջ յիշատակուած էին Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ծառայութիւններն և առաջարկուած՝ նրան ընտրել կաթողիկոս: Այս պատճառով ընտրողական ժողովը մի նոր նիստ գումարեց և մի նոր համախօսական կազմելով, թէ կաթողիկոս ընտրուած են Պօլսի պատրիարք Դանիէլ արքեպիսկոպոսն և ռուսիաբնակ հայոց վիճակի առաջնորդ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, այդ արձանագրութիւնը դեռ Կարին գտնուող Դաւիթ արքեպիսկոպոսին ուղարկեց, որպէս զի առաջնի հետ միաժամանակ Կ. Պօլսի հայոց համայնքին յանձնուի: Բացի այդ՝ հայ ազգի ընտրողները, Թիֆլիսի պատգամաւորների պահանջմամբ, մի հրաւիրագիր յօրինեցին յանուն Յովսէփ արքեպիսկոպոսի, որ Գէորգ թագաւորը պիտի հասցնէր նրան: Այդ հրաւիրագրում, ի միջի այլոց, հետեւել տողերը կան. «Եթէ դու չես վախենում այն աղէտներից, որոնք կարող են հասնել ազգին, սուրբ Աթոռին և քեզ, աւրեմն հաճիր գալ մեզ մօտ—մենք վայելուչ մեծարանքով կընդունենք քեզ. սակայն եթէ վախենաս և չգաս, մենք քեզ մեղադիր չենք լինիլ»:

Ինքն Յովսէփ արքեպիսկոպոսն իւր ընտրութիւնն իսկապէս կայացած էր համարում: Վրաց թագաւորի համակրութիւնը նրա ընտրութեան, նոյնպէս և ռուսաց կառավարութեան աջակցութիւնը, որ անշուշտ պէտք եղած դէպքում կըհասնէր

Նրան, նրա այդ համոզմունքը զօրացնում էին, և նա այդ իմաստով գրեթե փախանակում էր Կ. Պոլսի պատրիարքի, վրաց Գէորգ Թագաւորի, նրա Դաւիթ ժառանգի, իւր թիֆլիսաբնակ ազգականների և Էջմիածնի միաբանութեան իրեն համախոհ անդամների հետ: Բայց և այնպէս նա չէր ուզում Էջմիածնի միաբանութեան և Գէորգ Թագաւորի հրաւերով մեկնել տեղից, մինչև որ Կ. Պոլսի ժողովուրդն ընտրութիւնը չվաւերացնէ: «Ձեռք կամենում», գրում էր նա Կ. Պոլիս, «ընդունել այդ կոչումը Թագաւորներից և երեւի իշխաններից, այլ նախ Աստուծոց և ապա բոլոր քրիստոնսաւոր հայ ազգից, որի ձայնը ձայն Աստուծու հաւատալով, յօժարութեամբ կարող կլինիմ ընդունելու»¹⁾

Բերաթի երկար յապաղումը Կ. Պոլսից և Դանիէլ պատրիարքի խաղաղաւանաց լուրերը, որ անձամբ հետամուտ էր հայապետական Աթոռը բարձրանալու, վրդովում էին Յովսէփին, և նա այդ բոլորին վերջ դնելու համար նամակով ազդարարեց պատրիարքին, թէ ոչ ինքն, ոչ էլ Ռուսիայի և Վրաստանի հանրը մի ուրիշ կաթողիկոս կըմանաչեն. ուստի և խնդրեց այն դժուրութիւնների առաջն առնել, որոնք կարող էին ծագել հայ ազգի մէջ: Բացի այդ՝ 28 փետրուարի 1800 մօր նա դիմեց գաղտնի խորհրդական Ս. Լ. Լաշկարեին²⁾ և Ղուկաս

¹⁾ «Ձեռագիր. Մեք զսոյն կոչումն ոչ կամիմք լինիլ միայն ի Թագաւորաց և ի կայսերաց կամ յերեւելի իշխանաց և ի մարդկանց, այլ նախ յԱստուծոյ, և ապա ի բոլոր Հասարակութենէ Հայկազուն, քրիստոնսաւոր ժողովրդոց, որոց բաշխութեան ձայն՝ ձայն Աստուծոյ հաւատալով կարասցուք յանձն առնուլ յօժար ընդունելութեամբ: Միևնոյն միտքը նա կրկնում է նոյն իսկ փետրուարի 23-ին գրած նամակում. «վեհազունից հրաման յետին համարեցի և համարիմ, զի մի՛ բռնութիւն նովաւսողէ ի սուրբ աստիճանն, այլ տեղի ետու ազգային սովորութեանց, զի ազգն զիս և ես զազգն ընդգրկելոց եմք: Ոչ կամիմք ինքնին կարեւոր իշխանութեամբ նպաստաւորաց մերոց ելանիլ ի սուրբ գահէ, այլ կամօքն Աստուծոյ և համահաճութեամբ Հասարակ զաւակաց սուրբ Մօրն մերոյ, զի բազմացի և վերակրկնացի սէր և թողաղութիւն առ ամենեման, որովք և մեք կարասցուք զգնուլ զգորութիւն ի բարձանց առ ի հովուել զհօտն Աստուծոյ և կրել զծանրութիւն լծոյն պնորիկս:

²⁾ Արտաքին գործոց Պետական Յանձնաժողովի Ասիական բաժնի անդամ:

կաթողիկոսի մահուան լուրն և հանգուցեալին յաջորդելու կոչուած երկու կանդիտատի ընտրութիւնը նրան յայտնելով, խնդրեց, «եթէ հարկաւ որ համարէ՝ հասցնել այդ ի գիտութիւն առ որ անկն է»։ Ըստ այսմ նոյն թուականի մարտի 16 Բարձրագոյն հրովարտակ ելաւ յանուն Օսմանեան դրան ռուսաց դեսպան Թամարայի՝ հետեեալ բովանդակութեամբ. «Ջանացէք հայոց ազգի կաթողիկոսի ընտրութեան առթիւ աշխատել, որ Դուռը ներկայ դէպքում նոյն ազգին տրուած իրաւունքը զեղծանէ, և փոյթ տարէք, որպէս զի այդ կոչման համար մի անարժան մարդ չընտրուի, որ արծաթով և հնարքներով կարողանար ձեռք բերել միմիայն հայոց ազգի ընդհանուր հաւանութեամբ ձեռք բերելի կոչումը»։ Նոյն թուականի ապրիլի 16 դեսպանը գրում էր Լալկարեին, թէ չնայելով հասարակ ժողովրդի համակրութեան Յովսէփ սրբազանին՝ հոգևորականներն և երեկիւնները միծապէս խոչնդոտն են նրան, որովհետեւ երկիւղ են կրում, թէ նրա ընտրութիւնը ճշմունք և հաւածանք կըյարուցանէ Մայր Աթոռի և հայ ազգի դէմ պարսկական կառավարութեան կողմից՝ յիշեալ սրբազանի Ձուբով կոմսի արշաւանքին մասնակցելուն և Պոտեօմկին իշխանի հետ ունեցած յարաբերութիւնների պատճառով. գալով Դրան, նա չէ խառնուում այդ գործին»։

Այս հանգամանքների մէջ Կ. Պոլսի հայ համայնքը Դանիէլ պատրիարքին կաթողիկոս ընտրեց, և ռա արդէն պատրաստուում էր իջմիածին մեկնել, երբ Թամարա դեսպանն այդ գործին միջամուտ եղաւ։ Ինչպէս երևում է նրա կայսեր ուղղած՝ զեկուցագրից ի ¹⁶/₂₈ մայիսի՝ նա ազդարարեց Բ. դրան, թէ Կ. Պոլսի հայերը թէն լիովին զիտեն Յովսէփ սրբազանի առաւելութիւնները մը և է ուրիշ կանդիտատի առջև, բայց վախենալով Բ. Դրան հաւածանքից չեն վստահանալ նրան ընտրել. այն ինչ թագաւոր կայսրին հաճելի կըլինի, եթէ հայերը կաթողիկոս ընտրեն Յովսէփին, որ բոլոր հայերի վկայութեամբ ամենից աւագն է և արժանաւորը արքեպիսկոպոսների դասում և մանաւանդ անձամբ էլ ծանօթ է Նորին Մեծութեան։ Սրբազանի ընտրութեան արգելք եղող վտանգները մէջ տեղից բառնալու համար անհրաժեշտ կըլինէր, որ Բ. Դուռը մի նոր ընտրութիւն կարգադրէ և ինքն հայերի առջև մատնացոյց լինի Յովսէփի վրայ, իբրև ցանկալի կանդիտատի։ Սուլթանն այդ առաջարկութիւնն ընդունելուն պէս յանձնեց դեսպանին Թագաւոր կայսրի գիտութեան հասցնել,

Թէ նրա ցանկութիւնը կը կատարուի, և նոյն օրը հրամայեց Րենէզդոս աքսորել Դանիէլ պատրիարքին, իսկ Դաւիթ արքեպիսկոպոսին Լէմնոս, որովհետև նա ևս Յովսէփի ընտրութեան հակառակ էր, մտադիր լինելով Դանիէլի մեկնելուց յետոյ նրան յաջորդել Կ. Պօլսոմ:

¹⁰/₂₈ յունիսի 1800 ամի Թամարա դեսպանն ամենահպատակօրէն զեկուցանում էր, թէ Յովսէփ արքեպիսկոպոսն այս օրերս Էջմիածնի կաթողիկոս ընտրուեցաւ ընդհանուր զոհութիւն հայոց ազգի, որ իւր հակումը դէպի նա մի բազմաբանակ ստորագրութիւն կրող հանրագրով ցոյց տուաւ, որով ազգի ընտրութիւնը հաստատելու սովորական բերաթ են խնդրում Բ. Դանից: Նորընտիր պատրիարքը Դաւթին յանձնեց բերաթն Էջմիածնի տանելու պաշտօնը և այդպիսով ազատեց նրան մօտալուռ աքսորի վտանգից: Բերաթի պատճէնը՝ շնորհակալութեան նամակներով և գործին վերաբերեալ միւս թղթերով՝ դեսպանն առաքեց վիցէ-կանցլէրին, ինչպէս որ տեսանելի է նրա զեկուցագրից յանուն Թադաւորի ի ¹/₁₃ յուլիսի 1800 ամի:

Սըր Յովսէփի կաթողիկոս ընտրուիլը պաշտօնապէս յայտնի եղաւ, Պօղոս Ա. կայսրը «Նորին Կայսերական Մեծութեան Աւագ Տիարոսը կրող» հրովարտակով ի 28 յուլիսի 1800 ամի հետեւեալ խօսքերն ուղղեց Յովսէփ հայրապետին և բովանդակ հայ ազգին.

«... Թէ ըստ օրինակի Մեր վերոյիշեալ նախնեաց և թէ մանաւանդ ի նշան Մեր յատուկ զոհունակութեան նրա (Յովսէփի կաթողիկոսի) ջերմեռանդն գործերից, Մենք հաւաստելով հանդերձ, թէ միշտ Մեր Կայսերական գթութիւնն և բարեհաճութիւնը կընծայենք նոյն Յովսէփ կաթողիկոսին և հայոց հայրապետական աթոռի բոլոր յաջորդներին, եւս և մեղքներին, իւզբաշներին և կառավարիչներին և համայն պատուելի հայոց ազգին,—թոյլ ենք տալիս նրան, Յովսէփ կաթողիկոսին և նրա հայրապետական աթոռի յաջորդներին՝ հոգեւոր հանգամանքների և եկեղեցական ծէսերի վերաբերեալ գործերում առաջուայ պէս իւր իրաւասութեան ներքոյ պահել Մեր պետութեան մէջ բռնակուող և Մեզ հպատակ հայազգի և հայադաւան մարդկերանց, Վստահ թող լինին նոյն ամենազնիւ Յովսէփ կաթողիկոսը, արգոյ մեղքներն, իւզբաշներն ու կառավարիչներն և ամբողջ յարգելի հայոց ազգը եւ մանաւանդ Մեր պետութեան

մէջ ընակուող և Մեզ հալատակ հայերը՝ որ Մեր հաճութիւնն և թխարկութիւնն ընդ միշտ նրանցից անկապտելի կըմնան»:

Բացի այդ՝ նոյն թուականի նոյեմբեր ամսին բարձրագոյն հրովարտակ գրուեցաւ Կ. Պօլսի ռուսաց դեսպանին, թէ Պատուիրում ենք Ձեզ ամենհնար եղած նպաստ ու պաշտպանութիւն հասցնել հայոց Հայրապետի (Յովսէփի) կողմից Թիւրքիայի մայրաքաղաքն առանքուող հոգևոր պաշտօնեաներին այն ամեն պարագաներում, ուր նրանք կարիք կ'ունենան, և ըստ ամենայնի նոյն հրովարտակի (11 յունիւ. 1781 ամի) համեմատ վարուիլ»:

Ապա թէ վրաց Գէորգ թագաւորին գրուեցաւ. «Առաջարկում ենք Ձերդ Բարձրութեան՝ հայրապետի Ձեր երկիրը ժամանկուն պէս՝ Ձեզ յայտնի հին եղանակով և հանգիստով ընդունել նրան և այդ տեղից իւր սրբապան կոչման վայել շուք ու պատուով և թիկնապահ զինուորներով ճանապարհ դնել Լիայոյս ենք, որ Ձերդ Բարձրութիւնը առաւել մեծ փութով կաշխատի այդ մասին, որովհետև Հայրապետը, Մեր կայսրութեան մէջ արքեպիսկոպոս լինելուց յետոյ, Մեր ձեռքով է հաստատուած իւր այդ նոր աստիճանում»:

Յովսէփ կաթողիկոսն էլ իւր կողմից՝ յառաջ քան Ռուսաստանից մեկնելը մի թուղթ ուղղեց ռուսաց կառավարութեան, որով միջնորդում էր՝ Վի տրիտուր իւր ծառայութեանց, որ մատուցել է ռուսաց պետութեան, ի յարգանս հայրապետի վսեմ կոչման և ի նշան ամենողորմած բարեհաճութեան դէպի հայ ազգը՝ հոգ տանել իւր հօտի պէտքերի մասին՝ և վարձատրել իւր մերձաւոր աշխատակիցներին. միննոյն ժամանակ մատնացոյց լինում Գրիգոր վարդապետի վերայ, որպէս իւր յաջորդի, որին մտադիր էր եպիսկոպոս ձեռնադրել Խնդրուած կէտերից շատերը կատարուեցան և բացի այդ՝ Վի յարգանս, ասուած է հրովարտակում, հայրապետի ծառայութեանց յօգուտ մեր Կայսրութեան» այն ռոճիկը, որ նա ստանում էր իբրև Ռուսաստանի վիճակաւոր Կառավարիչ, մշտական թոշակի վերածուեցաւ և նրան 25 արշին զգեստացու դիպակ ընծայեցին: Բոստոպչին կոմսն այդ մասին զեկուցում տալով Հայրապետին գրում էր. «Նորին Կայսերական Մեծութիւնը բարեսիրտաբար հաճեցաւ այս շնորհամաներով որոշել Ձեզ միւս հայրապետներից, Ձեր նախորդներից.. Հաղորդում եմ Ձեզ, որ Ձեր այս

տեղ վարած առաջնորդական պաշտօնի յաջորդին էլ մի վայելուչ ուճիկ կը յատկացուի:

30 Հոկտեմբերի 1800 ամի հրովարտակով հրամայուած էր Ատտարխանի նահանգապետ գեներալ-Լէյտենանտ Կնորինգին՝ Հայրապետին մինչև Թիֆլիս հասցնելու համար տալ ներան մի վայելուչ յուղարկաւոր վաշտ կազակների աւագ սպայով, որ կարենար ծառայել նրան իբրև պրիստաւ (յանձնակատար):

Բարձրագոյն հրովարտակը, օսմանեան դրան բերաթն և միւս թղթերը հասան Յովսէփ կաթողիկոսին Ատտարխանում 18 նոյեմբերի, և այնուհետև նա ճանապարհ ընկաւ դէպի Էջմիածին: Սահմանամերձ Մոզդուկ քաղաքը ժամանելուց յետոյ նա 18 յունուարի 1801 թ. մի նամակ առաքեց Բոստուպչին կոմսին, որով դարձեալ շնորհակալութիւն էր յայտնում իւր գտած կայսերական շնորհների փոխարէն: Այդ նամակը հետեւեալ խօսքերով է վերջանում. «Եթէ Նորին Կայսերական Մեծութեան Ամենաողորմած Թագաւորին կըբ եիցէ հաճոյ թուի իւր ողորմած հայեցուածքը դարձնել Արարատեան նահանգի և իմ հայրապետանիստ Էջմիածնի մենաստանի, իւր խոնարհ ու հաւատարիմ աղօթարարի վերայ, կարելի է պատուարել նրանց թշնամիների յարձակումից մի զօրաբաժնով, որի վրայ, ըստ իս, լաւ կըլինէր հրամանատար նշանակել այն երկիրն և ազգերի բարքն ու վարքը լաւ ճանաչող հեծելազօրի գեներալ Սաւելյեին»:

Բոստուպչին կոմսն իւր կողմից՝ ըստ բարձրագոյն հրամանի գրում էր Հայրապետին (11 յունվ. 1801), թէ «Վեհափառ Կայսրը հաւատարմով հաւատում է Ձեր երախտագիտութեան ցոյցերին և Ձեր անկեղծ հաւատարմութեան իւր գահին, մանաւանդ որ դուք այդ բոլորը նշանաւոր գործերով հաւաստած էք, վասնորոյ և առանց բնաւ երկբայելու կարող էք ապագային ևս յոյս դնել նրա արքայական բարեհաճութեան և հովանաւորութեան վրայ, որոնք Ձեր մասնաւոր անձնուիրութեան պատճառով յատուկ Ձեր անձին և համայն ազնիւ հայ ազգի վրայ տարածուած կըմնան»:

Հայրապետը Թիֆլիս ժամանեց 10 փետրուարի 1801 ամի: Դէորդ Թագաւորին այլ ևս կենդանի չգտաւ: Դեներալ Մայօր Լազարեւ 11 փետրուարի ծանուցանում էր գեներալ Մայօր Կնորինգին. «Նորին Սրբութիւնը հայոց Յովսէփ Հայրապետն

երէկ Թիֆլիս ժամանելուն պէս՝ Յովհաննէս արքայորդին իւր ամենալաւ իշխանների հետ միասին դիմաւորեց նրան Կուկի կոչուած գիւղի մօտ։ Այնուհետեւ՝ մինչ նա անցնում էր՝ ռմբա-
ձգութիւն եղաւ. իսկ նրա քաղաք մտնելու ընդ առաջ ելաւ դռների մօտ հաւաքուած եկեղեցական դասը հանդիսա-
ւոր զգեստաւորութեամբ. ուր նորին սրբութիւնն ևս զգեստ հագաւ, ապա թէ հետի գնաց մինչև հայոց Վանքի եկեղեցին և այն տեղ թագաւոր Կայսրի արեւշատութեան համար մաղթանք կատարեց, մի պատշաճ քարոզ ասելով ժողովրդին։ Հասցնելով այս ի գիտութիւն Ձերդ դերազանցութեան, կաւեւացնեմ, որ ես էլ գնեմբաւ-Մայօր Գուկեակօյի և մի քանի սպանների հետ դիմաւորեցի նրան Կուկի գիւղի մօտեւըում։ — Էիմ Թիֆլիս գալուց յետոյ, գրում էր Հայրապետը Ռոստոպչին կոմսին, «տեղւոյս հանգամայնների հետ ծանօթանալով, բաւական յաջողեցայ յունկնդրութիւն և ի հնազանդութիւն իմ Կայսրին բերել թէ արքայորդիներին, որոնց հետ անձամբ տեսակցութիւն ունեցայ և թէ անուանի իշխաններին։ Թագաւորիս շնորհները վայելելով հոգեպէս միտթարուած եմ, օր գէթ մասամբ նպաստաւոր եղայ նորին Կայսերական Մեծութեան սրբազան կամքի իրագործման և օգտաւէտ վրաց թագաւորութեան՝ դրան ընդ միշտ Ռուսաց Պետութեան հետ միացնող Բարձրագոյն մանիֆէստի հրատարակման գործում։ Այս իսկ Բարձրագոյն կամքի իրագործման համար շատ աշխատանք կրեց իւր ծառայութեան պարտքին համեմատ նաև գնեմբաւ-մայօր Լազարը. վրաստանը համայն Ռուսիայի հպատակութեան ներքոյ դնող Բարձրագոյն մանիֆէստը ամսոյս 16-ին վրաց եկեղեցու մէջ յայտարարելուց յետոյ՝ նոյնը մի առանձին հաղորդագրութեամբ ուղարկեց և ինչ հայոց եկեղեցում ծանուցանելու համար. որ և ես ամսոյս 17-ին ընդհանուր հաճութեամբ և պատշաճաւոր հանդիսով հրատարակեցի։ Այս առթիւ տեղի գտած հանդիսի կարգը պատիւ ունիմ ներկայացնել ընդ սմին»։

Մինչ այս մինչ այն՝ երեք եպիսկոպոսից բաղկացած մի պատգամաւորութիւն եկաւ Էջմիածնից՝ կաթողիկոսին Մայր Աթոռը տանելու համար։ Նորին Սրբութիւնն՝ արգէն պատ-
րաստուում էր ճանապարհ ընկնել և բարև մնայի այցելութիւն-
ներ էր անում։ Փետրուարի 27 նա կամեցաւ բաղանիք գնալ Դարիա թագուհին այդ իմանալով, առաջարկեց նրան Արքայա-
կան կոչուած բաղանիքը, որ այն ժամանակ թագուհուն էր

պատկանում: Հայրապետն ընդունեց այդ առաջարկը. սակայն բաղանիքից յետ գալուն պէս տկարութիւն զգաց և անկողին մտաւ. հիւանդի դրութիւնն օր ըստ օրէ ծանրացաւ, և մարտի 9-ին նա իւր հոգին տւանդեց: Մահուան մերձեցալը զգալով, նա կանչեց իւր մօտ Էջմիածնից պատգամաւոր եկած Սիմէոն եպիսկոպոսին, խոստովանուեցաւ, հաղորդութիւն ընդունեց և առաւօտեան 9¹/₂ ժամին հանգեաւ ի տէր եղբօր գերդաստանի շրջանում: Մեռելուց առաջ նա խնդրեց Սիմէոն եպիսկոպոսին և իւր մօտ գտնուող Գրիգոր վարդապետին՝ անյապաղ Էջմիածին ուղարկել իւր գոյքը, «որպէս զի իւր հոգու վրայ մեղք չմնայ», — բացի մի փոքրիկ տփից, որ պարունակում էր յատուկ իրեն ընծայուած մի քանի թանկագին իրեր, այդ տուփը՝ նա խնդրեց տալ իւր եղբօրը՝ Սողոմոն իշխանին: Խընդրեց թաղել իւր մարմինն Էջմիածնում, Սիմէոն կաթողիկոսի գերեզմանին կից:

Չենք-յապաղիլ այն զրոյցների վրայ, որոնք մինչև այս օր չեն մոռացուած հայերի մէջ, իբր թէ նա թունաւորուած էր. այդ զրոյցները որ և է իրական հիմք չունին. նրա կեանքը ցանկալի էր նրան շրջապատող անձերին:

Այդպէս առոյգ հասակում խափանուեցաւ ի Ռուսաստան Հայաստանեայց եկեղեցու առաջին ներկայացուցչի գործունէութիւնը, այն չքեղ ձրքերով օժտուած մարդու, որ նշանաւոր երախտիք արաւ կառավարութեան և իւր Նկեղեցուն և Ռուսաց միապետների առջև շնորհ ու հովանաւորութիւն վաստակեց ոչ միայն իւր, այլ և թէ՛ ռուսիարենակ և թէ՛ օտարաբնակ համազգիների օգտի համար: Նա հաստատեց իւր ամբողջ հօտի գիտակցութեան մէջ այն գաղափարը, թէ՛ հայ ազգի ուղիղ հասկացուած շահերը լիովին համակերպ են Ռուսաստանի շահերին և դրա բարձր կոչման Արևելքում. նա մի պայծառ օրինակ հանդիսացաւ իւր յաջորդների, այն է՝ ամենայն հայոց կաթողիկոսների համար, որոնք նրա գծած շաւղով ընթացան. նրա օրինակով ներշնչուած էր Ներսէս կաթողիկոսը, որ անձնուիրութեան և անձնուրացութեան բազմաթիւ գործեր կատարեց Ռուսիայի տիրապետութիւնն իւր հայրենեաց մէջ հաստատելու համար 1827—29 թ. թ. պարսից ու թիւրքաց պատերազմների ժամանակ, և նմանապէս մեծ պատիւներ ու շնորհ տաւ Ռուսաց Միապետների առջև և յարգանք նրանց պետական մարդկանցից:

Այսպէս ուրեմն Պետրոս Մեծի ժամանակից ի վեր Ռուսաստանի և հայ ազգի միջև հաստատուած բարոյական կապն և մտերմութիւնը լիովին զիտակցօրէն ամրացան Նկատերինէի իմաստուն կառավարութեան օրով. և այդ յարաբերութիւնների բնական հետեանք էին Ռուսաստանի ամեն կողմանց հայերի բոլորանուէր հաւատարմութիւնն և նրանց մատուցած երախտիքը, որոնք բազմաթիւ հրովարտակներով յանուն հայ ազգի և նրա հայրապետների վաւերացուած են նոյն իսկ Դահի բարձունքից:

Իւր հայրենիքին լաւութիւն կամեցող իւրաքանչիւր քաղաքացու, և մանաւանդ իշխանութիւն վայելող մարդու սուրբ պարտքն է վառ պահել այդ զգացումներն և նպաստել դրանց զարգացման. բարի ծառայութիւն անող չեն նրանք, որոնք թուլացնում են այդ բարոյական շաղկապներն և փոխադարձ անվստահութիւն գրգռում այնտեղ, ուր դրա համար բնաւ պատմական հիմք չկայ: Անցեալի ծանօթութիւնը վերացնում է մէջ տեղից թիւրիմացութեան առիթներն և փոխադարձ համակրութեան ու յարգանքի բարի զգացումներ յառաջ բերում: Նրջանիկ կը համարենք մեզ, եթէ մեր հետազօտութիւնը գէթ փոքր ի շատէ նպաստէ այդ գործին:

ԿԱՐԱՊԵՏ ՆՋՆԱՆՑ